

FIKİH USÛLÜNDE İSTİDLÂL KAVRAMI VE İSTİDLÂL ÇEŞİTLERİ*

Kadir DEMİROĞLU**

Öz

Kitap, sünnet, icmâ ve kıyâsın şer'î delil olduğu İslâm âlimleri tarafından genel kabul görmektedir. Fakat şer'î deliller, bunlar ile sınırlı olmayıp, bunların dışında birtakım deliller de bulunmaktadır. Bu deliller, fıkıh usûlcüleri tarafından istidlâl terimi altında toplanmaya çalışılmış, istidlâl kavramı farklı açılardan tanımlanmıştır. Bazı usûlcüler, istidlâli geniş bir yelpazeyi içerecek şekilde ve benzer ifadelerle tanımlarken, diğer bazıları ise bu yelpazeyi nisbeten daraltan tanımlar yapmışlardır. Bazıları ise istidlâlin sözlük anlamıyla iktifa etmişlerdir. Bu üç grubun dışında yer alan birtakım usûlcüler ise her biri birbirinden farklı olan tanımlar yapmışlardır. İstidlâlin tanımını yapan usûlcüler, çeşitlerini de zikretmişlerdir. Bu makalede usûlcülerin istidlâl kavramına yaklaşımları ele alınacak, istidlâlin "kitap, sünnet, icmâ ve kıyâsın dışındaki delil" anlamı üzerinde durulacak ve bu deliller sınıflandırılmaya çalışılacaktır. İstidlâlin hucciyyet değerine değinilmeyecek ve mezhep ayrımı yapılmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstidlâl, delil, usûl.

The Concept Of "Istidlâl" And Its Types In The Principles Of Islamic Jurisprudence***

Abstract

It is generally accepted by Muslim scholars that the book, Qur'ân, the Sunnah, consensus of Muslim scholars (*ijmâ*) and analogy (*qiyâs*) are religious (*sharî*) evidences. However, *sharî* evidences are not limited to these, but there are some others as well. These evidences have been tried to be collected by Muslim jurists under the name of *istidlâl*, and the concept of *istidlâl* has been defined from different angles. Some jurists have defined the concept by encompassing a wide scope and applying similar expressions while others have made relatively narrower definitions of this concept. Others have satisfied its lexical meaning only. Apart from these three groups, there are some other jurists who have proposed different definitions from each other. These jurists who have been defining the *istidlâl* mention its types as well. This article aims at focusing on the approaches of the Muslim jurists to the concept of *istidlâl*, the meaning of *istidlâl* as an evidence out of the Qur'ân, the Sunnah, the consensus and analogy, and classifying these evidences. Here, the value of *istidlâl* as being an evidence will not be argued and a sectarian discrimination will not be made.

Keywords: Istidlal, evidence, methodology.

* Bu çalışma "Alâeddin el-Üsmendî'nin Tarîkatü'l-hilâf İsimli Eserinde Fıkhî İstidlâl" başlıklı yüksek lisans tezinden alınmıştır.

** Araştırma Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Sakarya/Türkiye (kadirdemiroglu@sakarya.edu.tr)

*** This study was taken from the master thesis titled "Alâeddin el-Üsmendî'nin Tarîkatü'l-hilâf İsimli Eserinde Fıkhî İstidlâl".

Geliş T. / Received Date: 07/04/2017 Kabul T. / Accepted Date: 10/05/2017

GİRİŞ

İslâm dininin ana kaynağı, Allah'ın insanlara göndermiş olduğu kutsal kitap Kur'ân, ikinci kaynağı ise bu kitabı insanlara tebliğ eden ve insanlara bilfiil örneklik eden Hz. Peygamber'in sünnetidir. Kur'ân ve sünnetin İslam dininin temel kaynağı olması, insanların bu iki kaynağı anlamak ve onlardan hüküm çıkarmakla görevli oldukları anlamına gelmektedir. Bu sebeple sınırlı metinlerden, hayatın bütün alanlarına dair hüküm çıkarılması müctehitlerin en temel faaliyeti olmuştur. Müctehitler, ortaya çıkan meselelere hüküm verirken daima bir delile dayanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Kitap, sünnet, icmâ ve kıyâsın delil olduğunda ittifak etmişler, bunların dışındaki delillerde ise ihtilafa düşmüşlerdir. Bu bağlamda bazı usûlcüler, dört delil olarak isimlendirilen kitap, sünnet, icmâ ve kıyâs dışındaki delilleri bir başlık altında toplamaya çalışmışlar ve istidlâl kelimesini bu anlamda kullanmışlardır. Diğer yandan da istidlâl çeşitlerine temas etmişlerdir. Bu makalede usûlcülerin istidlâl tanımlarına ve istidlâlin çeşitlerine değinilecek ve bu konuda literatürde var olan boşluk, bir nebze doldurulmaya çalışılacaktır.

Ülkemizde istidlâl ile ilgili çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir. Bu konudaki Türkçe çalışmalar arasında Bedri Aslan'ın "*Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*",¹ Mustafa Çil'in "*Hanefî Usulünde Fâsid Sayılan İstidlâllerden İstifâde İmkânı*",² Osman Yılmaz'ın "*Endülüs Mâlikî Hukuk Geleneğinde Mezhep İçi İstidlâl Yöntemi Olarak Mâ Cerâ Bihî'l-'Amel Kavramı*",³ ve Eyyüp Said Kaya'nın "*Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*"⁴ isimli çalışmaları; Arapça olarak ise Kefrâvî'nin "*el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*",⁵ Kurayse'nin "*el-İstidlâl ve es.eruhû fi'l-hilâfi'l-fıkhî*"⁶ ve Muhammed Eymen ez-Zühr'ün, " *Kıyâsü'l-istidlâl ve es.eruhû fi'l-kavâ'idi ve'l-furû'î'l-fıkhîyye*"⁷ isimli çalışmaları zikredilebilir. Bunlar arasında istidlâl kavramını açıklamaya yönelik olan çalışmalar "*Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*" ve "*el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*" dir.

1. Bedri Aslan, "*Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2011); Aslan, "*Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl*", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi 13, (Nisan 2015).
2. Mustafa Çil, "*Hanefî Usulünde Fâsid Sayılan İstidlâllerden İstifâde İmkânı*," Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2, (Güz 2014).
3. Osman Yılmaz "*Endülüs Mâlikî Hukuk Geleneğinde Mezhep İçi İstidlâl Yöntemi Olarak Mâ Cerâ Bihî'l-'Amel Kavramı*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008).
4. Eyyüp Said Kaya, "*Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001).
5. Es'ad Abdülğânî es-Seyyid el-Kefrâvî, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn* (Kâhire: Dâru's-selâm, 2002).
6. İbn Hişâm Kurayse, *el-İstidlâl ve eseruhû fi'l-hilâfi'l-fıkhî* (Beyrût: Dâru İbn Hazm,2005).
7. Muhammed Eymen ez-Zühr, " *Kıyâsü'l-istidlâl ve es.eruhû fi'l-kavâ'idi ve'l-furû'î'l-fıkhîyye*" Mecelletü Câmîati Dımeşk li'l-'ulûmî'l-iktisâdiyye ve'l-kânûniyye 28, sy. 2, (2012).

1.İSTİDLÂL KAVRAMI

İstidlâl kelimesi اِسْتَدَلَّ fiilinin istif'âl babına nakledilmesiyle türetilen اِسْتَدَلَّ fiilinin mastarıdır. Lügatte “delil talep etmek/araştırmak” manasına gelen⁸ istidlâl kelimesi, hicrî beşinci asırda bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Muhtemelen daha sonraki dönemlerde kavramlaşması sebebiyle ilk dönem lügatlerde yer almamıştır.⁹ İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820), istidlâl kelimesini kullanırken, bir fıkıh terimi olarak değil, lügat manasında kullandığı söylenmektedir.¹⁰ Gerek İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) gerekse diğer dilcilerin istidlâl kelimesine yer vermemesinin iki şekilde izah edilebileceği söylenmektedir: Ya istidlâl kelimesi söz konusu dilcilerin yaşadığı çevrede kullanılmamaktadır ya da dilciler, özel bir yöntem izlediklerinden dolayı bu kelimeye yer vermemişlerdir.¹¹ Nitekim Câbirî'nin aşağıdaki ifadeleri bu düşünceyi desteklemektedir:

Bilindiği üzere İbn Manzûr hicrî yedinci asır âlimlerindedir. Bu sözlüğünde (Lisânü'l-'Arab'da) Tedvin asrının başından -hicrî ikinci asrın ortasından- itibaren tespit ve tedvin edildiği şekliyle Arap dilindeki materyali toplamış ve kendisinden önceki sözlük âlimlerinin yaptığı gibi bu toplama ve tedvin işleminde yalnızca Arap dilinin orijinal materyaliyle sınırlı kalmaya özel gayret göstermiş, bunun dışına çıkmamıştır. Yani özel olarak yarımada Araplarının lafız ve anlamlarının, fetihler sırasında ve sonrasında İslâm'a giren diğer halkların dilleriyle karışmadan önceki kullandığı dilsel materyalle sınırlı kalmıştır. Bu şekilde Arap-İslâm medeniyetinin gelişmesiyle birlikte Arap diline yeni giren kelime ve anlamları, fasih görmediği veya ilmî ya da teknik bir terim olduğunu düşündüğü için ilgisi dışında bırakarak, sözlüğüne almamıştır.¹²

Kefrâvî, istidlâlî kendine has ayırıcı özellikleri bulunan müstakil bir kavram olarak ilk zikreden kişinin İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) olduğunu söylemektedir. Cüveynî'den önce de istidlâl kavramından bahsedenler olmuştur. Bunlar arasında zikredilen isimler Kerhî (ö. 340/952) ve onun

8 Refik el-'Acem, Mevsû'atu muştalâhâti uşûlî'l-fıkh 'inde'l-müslimîn (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1998), 1: 139; Heysem Hilâl, Mu'cemu muştalâhî'l-uşûl, Yayına Haz. Muhammed Altuncu (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2003), 23.

9 Bedri Aslan, “Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl”, 121. Örneğin Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) Kitâbu'l-'Ayn'ı, Ezherî'nin (ö. 370/980) Tehzîbü'l-lüga'sı, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) Tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-'Arabiyye'si ve İbn Manzûr'un Lisânü'l-'Arab'ında “İstidlâl” kelimesi yer almamaktadır.

10 Aslan, “Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl”, 122.

11 Aslan, “Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl”, 122.

12 Muhammed Âbid Cabiri, Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı: Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Analizi, çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, (İstanbul: Kitabevi Yay., 2001), 19; Bkz. Aslan, “Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl”, 122.

öğrencileri olan Cessâs (ö. 370/981) ile Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 436/1044) ve Basrî'nin öğrencisi Kādî Abdülcebbâr'dır (ö. 415/1025). Kefrâvî, Kerhî'nin kıyâs ile istidlâli birbirinden ayırdığını; fakat onun usûl eserlerinin günümüze ulaşmadığını, bu sebeple onun, konu hakkındaki görüşlerine öğrencileri vâsıtasıyla ulaşılabildiğini ifade etmektedir.¹³ Kerhî'nin öğrencisi olan Cessâs da kıyâs ve istidlâli birbirinden ayırmış ve her birinin kısımlarını zikretmiştir.¹⁴ Hanefî usûlcülerden Üsmendî (ö. 552/1157) de kıyâs ile istidlâli birbirinden ayırmakta, "Onlara (ana-babaya) öf deme!" (el-İsrâ 17/23) ayetinden ana-babayı dövmenin haramlığının kıyâs ile değil istidlâl ile çıkarıldığını ifade etmektedir.¹⁵

İstidlâl, usûlcüler tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlar incelendiğinde bazı usûlcülerin istidlâli, sözlük manasına yakın olarak genel bir şekilde tanımladıkları görülmektedir. Cessâs, Şîrâzî (ö. 476/1083) ve Ebû Ya'la (ö. 458/1066), istidlâli bu şekilde tanımlayanlar arasında yer almaktadır.¹⁶ Cessâs istidlâli, "medlûle ilgili bilgiye ulaşmak için delâleti araştırmak ve delâlet üzerinde düşünmek" olarak tanımlamakta ve iki kısma ayırmaktadır. Birincisi, medlûle ilişkin bilgiye götüren istidlâldir. Bu istidlâl türü, akli konulara ilişkin delâletler üzerinde düşünmek anlamındadır. İkincisi de araştırılan konu hakkında sadece gâlip zanna götüren, matlûbun hakikatinin bilgisine ulaştırmayan istidlâldir. Bu istidlâl türü de içtihat yoluyla bilinebilen hükümlerde görülmektedir.¹⁷ Şîrâzî ise istidlâli, "delili talep etmek/araştırmak" şeklinde tanımlamaktadır. Şîrâzî'ye göre istidlâl, hem soran hem de kendisine sorulan kişinin fiilidir. Zira soran kişi karşı tarafın (sorulanın) delil getirmesini istemekte, karşı taraftaki de getireceği delili araştırmaktadır.¹⁸

Bazı usûlcüler ise istidlâli, mantıkî kıyâsa¹⁹ benzer bir şekilde tanımlamışlardır. Basrî ve Bağdâdî (ö. 739/1339) istidlâli bu şekilde tanımlayanlar arasında yer almaktadır.²⁰ Basrî'ye göre istidlâl, "birtakım zan veya görüşlerin sıralanmasıdır ki bu zan veya görüşler sayesinde bir görüş/düşünce veya zan

13 Kefrâvî, el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn, 105.

14 Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, el-Füşûl fi'l-uşûl, nşr. 'Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: et-Türâsü'l-İslâmî, 1994), 4: 9-10.

15 Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî, Bezlü'n-nażar fi uşûlî'l-fıkh, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1971), 530.

16 Konunun dağılmasını önlemek için istidlâl tanımlarından ikişer örnekle iktifâ edilecektir.

17 Cessâs, el-Füşûl, 4: 9-10.

18 Ebû İshâk İbrâhîm eş-Şîrâzî, Şerhu'l-Lüma', nşr: Abdülmecîd et-Türkî (Beirut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1988), 1: 156.

19 "Kıyâs, doğrulukları kabul edildiğinde zorunlu olarak başka bir neticenin elde edildiği kazıyyelerden/önergelerden oluşan söz dizimidir." (Bkz. Huccetü'l-İslâm Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) Tehâfütü'l-felâsife el-Müsemma Mi'yâru'l-İlim, nşr: Süleyman Dünyâ (Mısır: Dâru'l-meârif, 1961), 131.

20 Kefrâvî, el-İstidlâl, 36.

ile bir şey(in bilgisin)e vâkıf olunur".²¹ Bağdâdî'ye göre ise "bilinen durumların sıralanmasıdır ki bu durumların doğruluğunun kabul edilmesi matlubun (araştırılanın) da doğruluğunu gerektirmektedir".²²

Bazı usûlcüler ise istidlâli, geride zikredilen ve aşağıda zikredilecek olan tanımlardan bağımsız ve birbirinden farklı müstakil tanımlarla tanımlamışlardır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Karâfî (ö. 684/1285) istidlâli bu şekilde tanımlayanlar arasında yer almaktadır. Cüveynî istidlâli, "Üzerinde ittifak edilen bir asla dayanmaksızın, akli düşüncenin gereğinde hükme münasip olan ve hükmü bildiren mânadır" şeklinde tanımlamaktadır.²³ Bu tanımın onun istidlâl ile mesâlih-i mürseleyi eşitlediği görülmektedir.²⁴ Karâfî'ye göre ise istidlâl, "(Aklî veya küllî) kaidelerden, şer'î hükme ulaştırılan delil getirmektir".²⁵ Karâfî, bu tür istidlâlde iki kâidenin bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki mülâzemet,²⁶ diğeri ise faydalı şeylerin mübah, zararlı şeylerin ise yasak olmasıdır.²⁷

Bu gruptaki tanımları birleştiren ortak nokta, tanımların birbirinden farklı olmasıdır. Diğer gruplardaki tanımların ortak noktaları ise aynı ya da yakın manada olmaları hatta bazılarında kullanılan kelimelerin bile aynı olmasıdır.

Usûlcülerin bir kısmı da istidlâlin biri umûmî/geniş, diğeri ise husûsî/dar olmak üzere iki şekilde tanımına yer vermişler ve husûsî tanımına vurgu yapmışlardır. Umûmî olan tanımla kastedilen, -üzerinde ittifak edilen kitap, sünnet, icmâ ve kıyâs olması ile bunların dışında bir şey olması arasında fark gözetilmeksizin- herhangi bir delilin zikredilmesidir. Husûsî tanımla ise nas, icmâ ve kıyâs olmayan delil kastedilmektedir. Âmidî (ö. 631/1233), Hindî (ö. 715/1315), İbn Cüzey el-Gırnâtî (ö. 741/1340) ve İsnevî (ö. 772/1370) istidlâlin bu iki açıdan tanımına yer verenler arasındadır.²⁸ Âmidî'nin ifadesine göre istidlâl, bazen "delilin zikredilmesi" anlamında kullanılmakta olup bu delilin nas, icmâ ve kıyâs olması ya da bunların dışında bir delil olması arasında fark bulunmamaktadır. Bazen de husûsî bir delil çeşidi anlamında kullanılmakta-

21 Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî, el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh, nşr: Muhammed Hamîdullâh (Dimeşk: y.y.,1964), 1: 10.

22 Abdülmü'min Kamâlüddîn Abdülhak el-Bağdâdî, Kavâ'idü'l-uşûl ve mekâ'idü'l-fuşûl, nşr: Ali Abbâs el-Hakimî (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1988), 94.

23 İmamü'l-Haremeyn Cüveynî, el-Burhân fi usûli'l-fıkh, nşr. Abdülazim ed-Dîb (Devha: y.y., 1979), 2: 1113.

24 Aslan, "Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl", 123.

25 Şihâbüddin Ebü'l-Abbaas Ahmed b. İdris el-Karâfî, Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl fi'htişâri'l-Maḥşûl fi'l-uşûl, nşr. Mektebü'l-Buhûsi ve'd-dirâsât (Beirut: Dâru'l-Fikr, 2004), 354.

26 Mülâzemet, ileride açıklanacaktır.

27 Karâfî, Şerhu Tenkîh, 355.

28 Kefrâvî, el-İstidlâl inde'l-uşûliyyin, 38-39. İstidlâlin bu ikili tanımı için bkz. Vezâretü'l-evkâf ve-ş-şüni'l-İslâmiyye "İstidlâl", el-Mevsûatü'l-fıkhîyye, c. 3 (Kuveyt: y.y., 1983), 277.

dır. Bu manada istidlâl, “nas, icmâ ve kıyâsın dışındaki bir delilden ibaret- tir”.²⁹ Bazı kaynaklarda tanımda geçen “kıyâs” kelimesi yerine “illet kıyâsı” ifadesinin kullanıldığı da görülmektedir.³⁰ Hindî’nin yaptığı tanım da Âmidî’nin tanımıyla birebir örtüşmektedir.³¹ İstidlâlin, bu iki tanımın ilkinde bir eylem, ikincisinde ise delil türü olduğu görülmektedir.

Husûsî bir delil olarak tanımlanan istidlâl, nasların zâhirinden hüküm çı- karma (lafzî istidlâl) ile lafzın mâna ve ma’kûlünden illet bağı kurarak hüküm çıkarma dışında kalan yolları kapsamaktadır. Bu anlamda istidlâl, nassın doğ- rudan ve dolaylı anlatımı dışında kalan alanı doldurmaktadır.³² Necmeddîn et-Tûfî ’nin (ö. 716/1316) ifadeleri de bu minvaldedir. Tûfî, usûlcülerin şer’î delilleri kitap, sünnet, icmâ, kıyâs ve istidlâl olarak saydıklarını; istidlâli de “kitap, sünnet, icmâ ve kıyâs olarak sayılan dört delilin dışındaki delil” olarak tarif ettiklerini ifade etmektedir. Tûfî, bazı usûlcülerin de istidlâl taksîm yo- luyla ulaştıklarını zikretmektedir. Buna göre şer’î delilin bize ulaşması ya Hz. Peygamber’in elçililiği vasıtasıyla ya da O’nun elçiliği olmaksızındır. Hz. Peygamber’in elçililiği vasıtasıyla bize ulaşan delil ya metlûvdür ya da metlûv değildir. Metlûv olan kitap (Kur’ân), olmayan ise sünnettir. Hz. Peygamber’in elçiliği olmaksızın bize ulaşan delilde de iki durum söz konusudur: Ya ken- disinden delil sâdır olanın masumluluğu şart koşulur ya da şart koşulmaz. Şart koşulan delil icmâ; şart koşulmayan delil ise eğer ortak yönleri bulunduğu- dan ma’lûmun ma’lûma hükümde hamledilmesi şeklinde ise kıyâstır. Bu şe- kilde değilse istidlâldir.³³

Bu ifadelerden, Tûfî’nin, istidlâli dört delil (kitap, sünnet, icmâ ve kıyâs) dışındaki bütün delilleri kapsayan bir delil olarak algıladığı anlaşılmaktadır. Benzer ifadeler Âmidî tarafından da dile getirilmektedir. Âmidî, delili a) Sırf

29 Ali b. Muhammed el-Âmidî, el-İhkâm fî uşûlî’l-ahkâm, nşr. Abdürrezzâk Affî (Beyrut: el- Mektebü’l-İslâmî, 1402), 4: 145.

30 Alâüddîn Ebû’l-Hasen Ali b. Süleymân el-Merdâvî, et-Taḥbîr şerḥu’t-taḥrîr fî uşûlî’l-fıkh, nşr: Abdurrahman b. Abdullah el-Ceyrîn (Riyad: Mektebetü’r-rüşd, t.y.), 8: 3742; Ahmed b. Ali İbnü Teğlib İbnü’s-Sââtî, Nihâyetü’l-vuşûl ilâ ‘ilmi’l-uşûl (Bed’ü’n-nizâm), nşr: Sa’d b. Garîr b. Mehdi es-Sülemî (Mekke: Câmi’atü Ümmü’l-kurâ, 1418), 2: 668.

31 Safiyyüddîn Muhammed b. Abdürrahim el-Urmevî el-Hindî, Nihâyetü’l-vuşûl fî dirâyetü’l- uşûl, nşr: Salih b. Süleyman el-Yusuf, Sa’d b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü’t- Ticâriyye, t.y.), 8: 4039.

32 Ferhat Koca, “İstidlâl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 23, (İstanbul: TDV Yay., 2001), 324. Hayrettin Karaman da Kur’ân-ı Kerîm’den ve sünnetten, dil bilgisi kurallarına dayanılarak hüküm elde edildiği gibi illet birlikteliği sebebiyle kıyâs yoluyla da hüküm çı- kartılabileceğini, bunların dışında kalan birtakım bilgi ve hüküm elde etme yollarının bulunduğunu ve bunlara “istidlâl” dendiğini ifade etmektedir. Bkz. Hayrettin Karaman, Başlan- gıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 66.

33 Necmeddîn et-Tûfî, ‘Alemü’l-cezel fî ‘ilmi’l-cedel, nşr: Wolfhart Heinrichs, (Wiesbaden: Dâru’n-neşr Franz Steiner, 1987), 38.

aklî delil,³⁴ b) Sırf şer'î delil³⁵ ve c) Aklî ve şer'î delilden mürekkep delil³⁶ olarak üç kısma ayırdıktan³⁷ sonra şer'î delili a) Sahih olan ve amel edilmesi vacip olan delil ve b) Sahih olduğu zannedilen fakat sahih olmayan delil olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Sahih olan ve amel edilmesi vacip olan delillerin kitap, sünnet, icmâ, kıyâs ve istidlâlden ibaret olduğunu belirtmektedir.³⁸ Ayrıca kitap, sünnet ve icmânın asıl delil olduğunu, kıyâs ve istidlâlin ise bu asıllara tâbî olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Sahih olduğu zannedilen fakat sahih olmayan deliller arasında ise şer'u men kablenâ, sahâbe kavli, istihsan ve maslahat-ı mürseleyi zikretmektedir.⁴⁰

Şâfiî, istidlâl sözcüğünü hem nassların yorumunu hem de kıyâsı kapsayacak şekilde kullanmaktadır. Delil, delâlet ve istidlâl kelimelerini ise bir nassı anlamak için başka bir nasstaki bilgiyi kullanarak muhâkemede bulunmak manasında kullanmaktadır. Aynı zamanda istidlâli, yorum faaliyeti olarak da değerlendirmekte, mevcut iki ayrı hükmü birlikte değerlendirerek bir sonuç elde etmektedir. Örnek olarak Kur'ân'da mal davalarında bir erkekle birlikte iki kadının şahitliğinin geçerli olduğunun belirtilmesi ve Hz. Peygamber'in bir şahit ve davacının yeminiyle hüküm vermesi şeklinde iki hüküm zikreden Şâfiî, bu iki hükmü birlikte değerlendirmiş ve bir şahitle birlikte davacının yemininin kabul edildiği davalarda, bir erkek şahitle beraber iki kadın şahidin şahitliğinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Şâfiî, ulaştığı bu sonucu istidlâl olarak ifade etmektedir. Burada istidlâl, konu ile ilgili iki farklı nassın birlikte değerlendirilerek bu naslarda bulunmayan bir sonuca ulaşmak anlamında bir yorum faaliyetidir.⁴¹

34 Örnek: Âlem müelleftir. Her müellef hâdistir. Dolayısıyla âlem hâdistir.

35 Kitap, sünnet, icmâ ve kıyâsla sabit olan hükümler.

36 Nebiz müskirdir. Her müskir haramdır. Çünkü Hz. Peygamber "Her müskir haramdır" buyurmaktadır. Dolayısıyla nebiz de haramdır.

37 Âmidî, el-İhkâm, 1: 24.

38 Âmidî, el-İhkâm, 1: 211.

39 Âmidî, el-İhkâm, 1: 212.

40 Âmidî, el-İhkâm, 1: 212.

Soner Duman, "Şâfiî'nin Kıyâs Anlayışı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 64-65. Soner Duman, Şâfiî'de ictihad ve istidlâl sözcükleri arasındaki ilişkiyi Lowry (The legal Theoretical Content of The Risâla, 202)'nin şu şekilde ifade ettiğini nakleder:

İctihad, istidlâlden daha özel (şpesifik) bir anlama sahiptir. İlki (ictihad) elde kesin bir nas bulunmadığı zaman yapılan ve Şâfiî'nin beyan şemasında beşinci sırayı alan meşru yorum faaliyetine tekabül ederken, diğeri (istidlâl) beyan şemasında yer alan tüm türlere ilişkin meşru yorum faaliyetlerini kapsar. İctihad, Şâfiî'nin yorum yöntemlerinin tümünü kapsayan hukukî akıl yürütme anlamındaki istidlâl teriminin pek çok türünden biridir.

Bkz. Duman, "Şâfiî'nin Kıyâs Anlayışı", 64.

Soner Duman'ın, "(Şâfiî'nin eserlerinde) istidlâl sözcüğü nadiren de olsa kıyâs yapmak anlamında kullanılır"⁴² ifadesine karşın Ferhat Koca, Şâfiî'nin, istidlâli âdetâ kıyâsla eşitlediğini söylemektedir.⁴³ Aynı konuda Basrî de Şâfiî'nin, kıyâsta araştırma ve tefekkür yapıldığı için kıyâsı istidlâl; istidlâlde de ta'lil yapıldığı için istidlâli kıyâs olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.⁴⁴

Muhammed Eymen'e göre usûlcüler istidlâli dört anlamda kullanmaktadır:⁴⁵

1. İstidlâl, Kur'ân'dan, sünnetten, kıyâstan ya da bunların dışındaki bir şeyden delil getirmektir.

2. İstidlâl, nas, icmâ ve kıyâs dışında bir delil getirmektir.

3. İstidlâl, istislâh manasında kullanılmaktadır. Eymen, istidlâlin pek çok usûlcü ve fakîh tarafından bu anlamda kullandığını belirtmektedir.

4. İstidlâl, temsil kıyâsı kabîlinden olmayan kıyâs manasında kullanılmaktadır. Eymen, temsil kıyâsının, usûlcülerin şer'î kıyâs (illetteki birlik sebebiyle aslın fer'e hüküm bakımından ilhak edilmesi) diye isimlendirdikleri usûlî kıyâs olduğunu; kıyâsın, usûlî kıyâs sûretinde olmadığı istidlâl kapsamında değerlendirildiğini ifade etmektedir.⁴⁶ Eymen'in bu ifadelerine göre istidlâl kavramı, ilk iki durumda bir eylem olarak tanımlanmakta, üçüncü durumda bir delille özdeşleştirilmekte, dördüncü durumda ise temsil kıyâsı dışındaki bütün kıyâs çeşitlerini kapsamaktadır.

İstidlâl kelimesi için yapılan tanımlarda istidlâlin ne olduğundan ziyade ne olmadığı açıklanmaya çalışılmaktadır. İstidlâlin bu şekilde tanımlanmasıyla ilgili olarak Âmidî, istidlâl dışındaki diğer delillerin tanımları daha önce yapıldığı için istidlâlin bu şekilde tanımlanmasının münasip olduğunu; kapalı olanın açık olanla tarif edilmesinin caiz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷

2.İSTİDLÂL ÇEŞİTLERİ

Kaynaklara bakıldığında bazı usûlcülerin istidlâli tanımladıktan sonra onun çeşitlerine de yer verdikleri; fakat istidlâl çeşitleri hakkında ittifak edemedikleri görülmektedir. Genellikle telâzüm, istishâb ve şer'u men kablênâ şeklinde üç tür istidlâlden bahsedilmiş; ancak bazı kaynaklarda bu sayı on beşe kadar

42 Duman, "Şâfiî'nin Kıyâs Anlayışı", 65.

43 Koca, "İstidlâl", 324.

44 Basrî, el-Mu'temed, 2: 692.

45 Eymen, "Kıyâsü'l-istidlâl" 604.

46 Eymen, "Kıyâsü'l-istidlâl", 604.

47 Âmidî, el-İhkâm, 4: 145.

çıkartılmıştır.⁴⁸ Bu makalede, kaynaklarda istidlâl çeşitlerinin en çok değinilenlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Aşağıda ifade edileceği üzere on dört tanesine yer verilmesi bir sınırlandırma değil, bir tespitin neticesidir. İstidlâl çeşitleri zikredilirken, istidlâlin umûmî ve husûsî manalarına riayet edilmiştir. Umûmî ve husûsî manaya riayet edilmesi çelişki gibi görünse de dikkatlice bakıldığında çelişki olmadığı fark edilecektir.

Tercih edilen görüşe göre istidlâl, üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar:⁴⁹

1.1. Herhangi Bir İllet (birlikteliği) Olmaksızın İki Hüküm Arasındaki Gerektilme Bağlantısı (Telâzüm)

Telâzüm, “iki şeyin karşılıklı olarak birbirini gerektirmesi” demektir. Meselâ baba kavramı evlâdı, evlât da babayı zorunlu kılar. Her birinin diğerini gerektirdiği bu ilişkiye telâzüm adı verilir. Karşılıklı gerektirmenin bulunduğu hallerde, gereken ve gerektiren sabit olabileceği gibi yer değiştirmesi de mümkündür. Meselâ baba-evlât ilişkisinde her biri gereken ve gerektiren olabilir. Oysaki insan ve hayret kavramları arasında telâzüm bulunmakla birlikte insan daima gerektiren, hayret ise gerektirir.⁵⁰

İki önerme arasındaki telâzüm dört şekilde tezâhür etmektedir. Buna göre iki önermenin a) Ya ikisi de müsbettir veya b) İkisi de menfidir; c) Ya da birincisi müsbet ikincisi menfî veya d) Birincisi menfî ikincisi müsbettir.⁵¹ Bu dört şekle örnek olarak şu önermeler zikredilmektedir:⁵²

a) Talâkı sahih olan kişinin zihâr yapması da sahihtir. Talâkın sahih olması, zihârın da sahih olmasını gerektirmektedir. Bu örnekte her iki önermenin de müsbet olduğu görülmektedir.

48 Bkz. Muhyiddin Yûsuf b. Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, el-Îzâh li-kavânini'l-işlâh fi'l-cedel ve'l-münâzara, nşr. Mahmûd b. Muhammed es-Seyyid ed-Düğaym (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1995), 172-200; Tûfî, 'Alemü'l-cezel, 81-89.

49 Şemseddin Ebû's-Senâ Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî, Beyânü'l-muhtaşar şerh-u Muhtaşari İbnî'l- Hâcib, nşr. Muhammed Muzhir Bekâ (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-kurâ, t.y.), 3: 252-257; Cemâlüddin Ebû 'Amr Osmân b. 'Amr b. Ebû Bekir İbnü'l-Hâcib, Mün-tehe'l-vuşûl ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1985), 202-203; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî, Miftâhu'l-vuşûl ilâ binâ'i'l-furû'î 'ale'l-uşûl (Kitâbü Mes.ârâtî'l-ğala' fi'l-edille ile birlikte), nşr. Muhammed Ali Ferkûs (Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1998), 734-742.

50 Ömer Türker, “Telâzüm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 40, (Ankara: TDV Yay., 2011), 394.

51 İsfahânî, Beyânü'l-muhtaşar, 3: 253; İbnü'l-Hâcib, Mün-tehe'l-vuşûl, 203.

52 İsfahânî, Beyânü'l-muhtaşar, 3: 256-257; İbnü'l-Hâcib, Mün-tehe'l-vuşûl, 203.

b) Niyet olmaksızın abdest almak sahih olsaydı, teyemmüm de sahih olurdu.⁵³ (Yani niyetsiz abdest sahih olmaması teyemmümün de sahih olmasını gerektirmektedir). Bu örnekte her iki önermenin de menfî olduğu görülmektedir.

c) Mübah olan şey, haram olmaz. (Yani bir şeyin/fiilin mübah olması, haram olmamasını gerektirmektedir). Bu örnekte birinci önermenin müsbet, ikincinin menfî olduğu görülmektedir.

d) Câiz olmayan şey haram olur. (Yani bir şeyin/fiilin câiz olmaması, haram olmasını gerektirmektedir). Bu örnekte birinci önermenin menfi, ikincinin müsbet olduğu görülmektedir.

Hayrettin Karaman, telâzüm olarak isimlendirilen akıl yürütme işleminin tamamen mantıkçıların kıyasından ibaret olduğunu ve gerek Hz. Peygamber'in gerekse sahâbenin bu kıyâsı -adını koymadan- kullandıklarını ifade etmektedir.⁵⁴

Kaynaklarda "el-İstidlâl bi'l-aks" diye isimlendirilen istidlâl türünün de telâzûme benzer olduğu görülmektedir. Bu istidlâl örnek olarak İmam Şâfiî'nin şu sözü zikredilmektedir: "*Namaz esnasında kahkaha ile gülmek abdesti bozsaydı namazın dışında da bozardı. Çünkü namaz esnasında abdesti bozan her şey, namaz dışında da bozar. Namaz dışında bozmayan, namaz esnasında da bozamaz*". Başka bir örnek de atların zekâtıyla ilgili verilebilir: "*Atların dışısında zekât vacip olsaydı erkeğinde de vacip olurdu. Nitekim deve, sığır ve koyunun dışısında zekât vacip olduğu gibi erkeğinde de vaciptir. Atların erkeğinde zekâtın vacip olmadığını söylemek dışilerinde de vacip olmadığına işaret etmektedir*".⁵⁵

1.2. İstishâb

İstishâb, var olan ya da yok olan bir durumun (olduğu hal üzere) devam ettiğini ifade ettiği gibi aklî ya da şer'î bir durumun da (olduğu hal üzere) devam ettiğini ifade etmektedir. Bir durumun varlığının ya da yokluğunun kesin olması, bu varlık ya da yokluğun hâlen devam ettiğine dair zannı gerekli kılmaktadır. Zan da şer'î olaylarda uyulması gereken bir delildir.⁵⁶

Sonraki dönemlerde Hanbelîler ve Zâhirîler tarafından çokça kullanılan istishâb, Hz. Peygamber döneminde üç şekilde cereyan etmiştir:

53 İsfahânî'nin müntesip olduğu Şâfiî mezhebinde niyet etmek abdestin farzlarından.

54 Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, 67.

55 Şîrâzî, el-Lüma' fi uşûli'l-fıkḥ, nşr: Muhyiddîn Dîb Mestû, Yûsuf Ali Büdeyvî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995), 210211; Şîrâzî, Şerḥu'l-Lüma', 2: 819-821.

56 Âmidî, el-İḥkâm, 4: 155. Âmidî'nin, istishâbü'l-hâl ile ilgili açıklamaları için bkz: Âmidî, el-İḥkâm, 4: 155-167.

a) Aklın veya şer'in varlık ve devamına delâlet ettikleri şeyin var kabul edilmesi. Örneğin nikâh akdi yapıldıktan sonra karı koca arasındaki "helal olma" hükmünün devamı bu tür istishâba dayanan bir hükümdür.

b) Aklın delâleti ile bilinen asıl yokluğun (el-'ademü'l-aslî) hukukî hükümlerde de yok sayılması (istishâbı). Kitâb ve sünnetten bir delil bulunmadıkça altıncı bir namaz ile mükellef tutulmanın mümkün olmaması, örnek olarak zikredilebilir.

c) Mukayyet olması ya da Hz. Peygamber zamanında neshedilmiş olması muhtemel olan fakat böyle bir ihtimalin gerçekleştiği bilinmeyen nasslarla amel edilmesi. Bu nasslar anlaşıldıkları ve oldukları gibi yürürlükte kabul edilmektedir. Bu üç tür istishâb (hükme varma yolu) Hz. Peygamber zamanında da kullanılmıştır; ancak bunlardan üçüncüsü daha ziyade sahâbe için söz konusudur.⁵⁷

1.3.Önceki Semâvî Dinlere Ait Hükümler (Şer-u men kablenâ)

Fıkıh usulü eserlerinde şer-u men kablenâ başlığı altında Hz. Peygamber'in hem peygamberlikten önce hem de sonra bir şeriatle mükellef olup olmadığı tartışılmaktadır. Peygamberlikten önce mükellef olmadığını söyleyenler olduğu gibi mükellef olduğunu söyleyenler de olmuş hatta mükellef olduğu şeriatın hangi peygamberin şeriatı olduğu bile tartışılmıştır. Gazzâlî ise bu konuda tevakkuf etmeyi tercih etmektedir.⁵⁸ Peygamberlikten sonra da daha önceki şeriatlerle mükellef olduğu ve olmadığı yönünde iki yaklaşımın bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁹

İnsanlar yeni bir peygambere ve kitaba ihtiyaç duyunca Allah Teâlâ bir peygamber göndermekte, dinin değişmez prensipleri yanında değişen hüküm ve kaideler koymaktadır. Her yeni din, bir öncekini yürürlükten kaldırmaktadır. Önceki dinlere ait hükümlerin İslâm dini ve müslümanlar açısından geçerli olabilmesi için muteber bir kaynakta (Kur'ân-ı Kerîm, sahih hadisler) zikredilmesi ve ayrıca Hz. Peygamber tarafından yürürlükten kaldırılmamış olması gerekmektedir. Hz. Peygamber Medîne'ye hicret edince buradaki Yahûdîlerin âşûrâ günü oruç tuttıklarını gördüğünde sebebini sormuş, onlar da "Bugün Allah Mûsâ'yı kurtarmıştı" demişlerdir. Bunun üzerine "Biz Mûsâ'ya onlardan daha yakınız" buyurarak kendisi de o gün oruç tutmuştur.⁶⁰

57 Karaman, İslam Hukuk Tarihi, 67-68.

58 İsfahânî, Beyânü'l-muhtaşar, 3: 267-268.

59 Tâcüddîn Abdülvahhâb b. Ali es-Sübkî, Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh, nşr. Abdülmün'im Halî İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003), 109.

60 Buhârî, "Enbiyâ", 26.

Bu ve benzeri olaylardan, önceki dinlere ait bazı hükümlerin İslâm'da da yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹

Şevkânî (ö. 1250/1834), bu üç delili saydıktan sonra Hanefîler'in istihsânı, Mâlikîler'in de maslahat-ı mürseleyi istidlâl çeşitlerine ilâve ettiklerini belirtmektedir.⁶²

1.4. İstihsân

İstihsân, müctehidin daha kuvvetli gördüğü bir delilden dolayı, bir meselede benzerlerinde verdiği hükmün aynısını vermekten vazgeçmesidir.⁶³ İstihsân metodu, *"karşılaşan iki delilden daha kuvvetli olanı tercih"* esasına dayanmaktadır. Hem Hz. Peygamber'in hem de -onun vefatından sonra- sahâbenin kullandıkları anlaşılan istihsâna örnek olarak Hz. Ali'nin kura formülü zikredilebilir. Yemen'de, temizlik dönemindeyken üç erkekle ilişkiye giren bir kadın (câriye) hamile kalmıştı. Çocuğun kime ait olacağı konusunda anlaşmazlığa düşen erkekler Hz. Ali'ye başvurdular. O da şöyle hükmetti: *"Aranızda kura çekin. Kura kime çıkarsa çocuğu o alır ve diğer şahsa, bir tam diyetin (kan bedeli, tazminat) üçte ikisini öder"*. Hz. Peygamber, kendisine iletilen bu hükmü tasvip etmiştir.⁶⁴ Zikredilen bu olayda kıyâs (umûmî kaide) çocuğun nesepsiz kalmasını, anasının çocuğu olmasını gerektirirken Hz. Ali, çocuğun maslahatını (menfaatini) gözeterek kura çekilmesine hükmetmiş, faydayı kıyâsa tercih ederek istihsân metodunu kullanmıştır.⁶⁵

1.5. İstislâh (Mesâlih-i Mürsele)

Muteber ya da geçersiz olduğuna dair bir delil bulunmayan manalar, usûlcüler tarafından maslahat-ı mürsele olarak isimlendirilmektedir.⁶⁶ Maslahat-ı mürsele/istislâh, bir açıdan kıyâsa yakınlığı bulunan bir yöntemdir. Zira kıyâsta illeti tespitin yollarından biri de illetin (nassa dayalı hükmün gerekçesinin) hikmet ve maslahata uygun bulunması vasfıdır. Örneğin "sarhoşluk verme" vasfını taşıyan bütün içecekler yasaklanır ve böylece dinin "aklı ve hayatı koruma" hikmeti gerçekleşmiş olur. Burada "sarhoşluk verme" gerekçesinin dinin, aklı ve hayatı koruma hikmetine (maksadına) münasip olduğu görülmektedir. Nas, böyle bir vasfın gerekçe kılındığına delâlet ederse kıyâs

61 Karaman, İslam Hukuk Tarihi, 68.

62 Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-haqq min 'ilmi'l-uşûl, nşr. Ebû Hafs Sâmi b. el-'Azmi el-Eserî (Riyad: Dâru'l-fazile, 2000), 2: 970; Vezâretü'l-evkâf, "İstidlâl", 279.

63 Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y.), 4: 3.

64 Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'âs, Sünen-i Ebû Dâvûd, nşr. Şuayb Arnaût, Muhammed Kamil Karabelli, Şâdi Muhsin eş-Şeyyâb (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 2009), 3: 580-581.

65 Karaman, İslam Hukuk Tarihi, 68.

66 Zekiyyüddin Şa'bân, İslam Hukuk İlminin Esasları, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 170.

yoluna gidilir. Naslardan böyle bir mâna elde edilemiyor da birçok nassın ortaya koyduğu, “dinin genel maksatlarına” bakılıyor ve “buna uygun bulunma”, “birçok konu ve hükümde ortaklaşa bulunan fayda ve maksat çerçevesine girme” esasına göre hükme varılıyorsa istislâh metodu kullanılmış olur. Kur’ân’ın bir mushafta toplanması, hadislerin resmen toplattırılıp yazdırılması, minarelerin yapılması bu metoda dayalı hükümlere örnek olarak zikredilebilir.⁶⁷

Zikredilenlerin dışında kaynaklarda yer alan başka istidlâl türleri de bulunmaktadır. Bunlar:

1.6. Sebep Bulduğunda Hüküm De Bulunur.

1.7. Hükümün Mâni’i Varsa Hüküm Bulunmaz.

1.8. Şart Mevcut Olmadığında Hüküm De Bulunmaz.

İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249), İbnü’s-Sââtî (ö. 694/1295), İsfahânî (ö. 749/1349) ve Merdâvî (ö. 885/1480) son üç istidlâl türünün delil olarak zikredilmesinde ihtilaf bulunduğunu ifade etmekte,⁶⁸ Âmidî ise bu istidlâl türlerinin delil olduklarını söylemektedir. Çünkü delil, varlığı sabit olduğunda matlubun (ispatlanmak istenen konunun) da kesin veya zâhir olarak gerekli olduğu şeydir. Varlığı sabit olan ve matlubu da kesin veya zâhir olarak gerekli kılan şeyin delil olduğu izahıta varestedir. Ne nas ne icmâ ne de kıyâs olan bu delil, istidlâldir.⁶⁹

1.9. Hükümün delili bulunmadığında hüküm de bulunmaması.

Diğer bir ifadeyle hüküm, delili gerektirir yani hükümün bir delili olmalıdır. Delil bulunmadığında hüküm de bulunmaz.⁷⁰

1.10. Önergelerden Oluşan Delil

Bu önermelerin doğruluklarının kabul edilmesi diğer bir hükümü gerekli kılmaktadır. Zorunlu olarak ortaya çıkan diğer hükümün kendisi ya da zıttı mukaddimelerde zikredilmemişse iktirânî, zikredilmişse istisnâî diye isimlendirilir.⁷¹ Sûret itibariyle yapılan bu ayırımdaki kıyâs-ı iktirânî, neticenin bizzat kendisi veya zıttı, mukaddimelerde tamamıyla zikredilmeyen kıyâstır. Bu tür kıyâsta, neticenin cüzleri mukaddimelerde ayrı ayrı zikredilse bile toplu

67 Karaman, İslam Hukuk Tarihi, 69.

68 İsfahânî, Beyânü’l-muhtaşar, 3: 251; İbnü’l-Hâcib Müntehe’l-vuşûl, 202-203; Merdâvî, et-Taḥbîr, 8: 3740; İbnü’s-Sââtî, Nihâyetü’l-vuşûl, 2: 668-669.

69 Âmidî, el-İḥkâm, 4: 145-146.

70 Âmidî, el-İḥkâm, 4: 145-146; Sübkî, Cem’u’l-cevâmi’, 107.

71 Âmidî, el-İḥkâm, 4: 147, 153. Âmidî, mantıkî kıyâsla örtüşmekte olan bu tür istidlâlin alt türlerine de değinmektedir. Fakat burada konunun dağılmasını önlemek için mantık ilmine ait olan bu konuya girilmeyecektir.

halde zikredilmez. Kıyâs-ı iktirânînin mukaddimleri ya kazıyye-i hamliyye⁷² ya da kazıyye-i şartıyye⁷³ olur.⁷⁴ Kıyâs-ı istisnâî ise neticenin kendisi veya zıttı mukaddimelerde bilfiil [hem maddesi hem sûretiyle] zikredilen kıyâstır. Bu kıyâsın birinci mukaddimesi daima kazıyye-i şartıyye olur.⁷⁵

Mantıkî kıyâsın türü olan bu iki kıyâstan iktirânîye örnek olarak “Nebîz müskirdir. Her müskir haramdır. Dolayısıyla nebîz de haramdır”. kıyâsı; istisnâîye de “Eğer nebîz müskirse haramdır. Nebîz müskirdir. Dolayısıyla nebîz haramdır” veya “Eğer nebîz mübahsa müskir değildir. Fakat o müskirdir. Dolayısıyla mübah değildir”. şeklindeki kıyâslar zikredilebilir.⁷⁶

Sübki (ö. 771/1370), kıyâs-ı iktirânî ve kıyâs-ı istisnâîyi istidlâl türleri arasında ayrı ayrı zikretmektedir.⁷⁷

1.11. Aks Kıyâsı

Aks kıyâsı, illetleri farklı olduğu için aslın hükmünün karşıtını fer’de ispat etmektir. Aynı illetin bulunmaması sebebiyle, bir meselede diğer (hakkında illet bulunan) meseleden farklı bir hüküm vermektir. Şehvetin haram yolla giderilmesinin günahı gerektirmesi hükmünün aksine kıyâsla, helal yolla giderilmesinin sevabı gerektireceğine hükmetmek bu kıyâsa örnek olarak zikredilebilir.⁷⁸ Hz. Peygamber’in “Size, (eşinizle) cima yaptığımızda sadaka (sevabı) vardır” hadis-i şerifini işiten sahabe “Bizden biri şehvetini (cinsel ihtiyacı) giderince ona ecir mi var?” diye sormuşlar, Hz. Peygamber de “Eğer şehvetini haram (yol)la giderse ona günah olmaz mı? Aynı şekilde helal (yol)le giderince de sevap olur” buyurmuşlardır.⁷⁹

1.12. Delâlet Kıyâsı

Asıl ile fer’i -illette değil de- illete delâlet eden şey ile hükümde birleştirmek. İllete delâlet eden şey ile illetin lâzımını, eseri/neticesi ve hükmü kastedilmektedir.⁸⁰

72 Örnek: “Her gök suyu temizdir.” “Her temiz olan şeyden yararlanılır.” “Şu halde her gök suyundan yararlanılır.”

73 Örnek: “Alim, mala hırsı olursa sözü itibara alınmaz.” “Alim, sözü itibara alınmayan biri olunca yeryüzü fesada uğrar.” “Şu halde alim, mala hırsı olunca yeryüzü fesada uğrar.”

74 Taha Alp, Mantık: İsağoci Tercümesi Mantık Terimleri Sözlüğü (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013), 51-52.

75 Merdâvî, et-Taḥbîr, 8: 3740; Alp, Mantık, 52. Kıyâs-ı istisnâîye örnek: “Eğer güneş doğmuşsa gündüz olmuştur.” “Güneş doğmuştur.” “Şu halde gündüz olmuştur.”

76 Vezâretü’l-evkâf, “İstidlâl”, 278.

77 Sübkî, Cem’u’l-cevâmi’, 107; Vezâretü’l-evkâf, “İstidlâl”, 278.

78 Sübkî, Cem’u’l-cevâmi’, 107; Eymen, Kıyâsü’l-istidlâl, 604; Vezâretü’l-evkâf, “İstidlâl”, 277-278; Duman, “Şafii’nin Kıyâs Anlayışı”, 88.

79 Sübkî, Cem’u’l-cevâmi’, 107; Vezâretü’l-evkâf, “İstidlâl”, 278; Eymen, Kıyâsü’l-istidlâl, 608.

80 Eymen, Kıyâsü’l-istidlâl, 608.

İlletin lâzımına örnek olarak şu hüküm zikredilebilir: Nebiz de şarap gibi haramdır. Nebiz ve şarabı haramlıkta birleştiren, (şarapta) illet olan iskârın lâzımı olan (yani iskârdan ayrı düşünülemeyen) keskin kokusudur.⁸¹

İlletin eserine örnek olarak ezici ağırlığı olan bir nesneyle (müsakkal) gerçekleştirilen öldürmenin -kısasın gerekliliği açısından- kesici olan bir şeyle öldürmeye kıyâs edilmesi zikredilebilir. Kısasın illeti, kasten ve düşmanca gerçekleştirilen öldürmedir. Bu illetin eseri ise işlenmiş olan günahdır. Her iki öldürme de bu günah noktasında birleştiği için ezici ağırlığı olan bir nesneyle gerçekleştirilen öldürme kesici olan bir şeyle öldürmeye kıyâs edilmiştir.⁸²

İlletin hükmüne örnek olarak bir kişinin elini kesmeleri sebebiyle birden fazla kişinin ellerinin kesilmesinin, bir kişiyi öldürmeleri sebebiyle birden fazla kişinin öldürülmesi hükmüne kıyâs edilmesi zikredilebilir. Buradaki ortak nokta, kasten olmayan öldürmede birden çok kişiye diyetin lâzım olmasıdır. Bu ortak nokta aynı zamanda illetin hükmüdür. İlet ise birinci meselede, birden fazla kişinin el kesme suçunu işlemeleri; ikinci meselede ise öldürmeleridir.⁸³

1.13.el-İstidlâl bi-beyâni'l-ille⁸⁴

Bu istidlâl türü iki kısma ayrılmaktadır. Her iki türde de illet zikredilir; fakat illetin zikredilme gayesi farklıdır. Birinci tür, illetin var olması sebebiyle hükmün var olduğunu ispat etmek maksadıyla illetin zikredilmesidir. Önce asıldaki hükmün illeti, sonra da bu illetin fer' de de bulunduğu beyan edilir. Böylece asıl ve fer', aynı hükmü almış olur. İmam Şâfiî'nin nebbâş (kefen soyucu) hakkındaki sözleri bu kısma örnek verilebilir. İmam Şâfiî'ye göre el kesme cezasının illeti, insanların mallarını korumak maksadıyla bu malların başkaları tarafından alınmalarını engellemektir. Bu engelleme manası kefen soyucuda da bulunmaktadır. Çünkü kefen de korunmalıdır. Koruma, kefenin alınmasının engellenmesidir. Neticede kefen hırsızlığının hükmünün diğer hırsızlıklarla aynı olması gerekmektedir.

İkincisi ise illetin bulunmaması sebebiyle hükmün bulunmadığını ispat etmek maksadıyla illetin zikredilmesidir. Bâin talakla boşanan kadının nafakaya müstehak olmadığını zikretmek ve ardından şu sözlerle meseleyi izah etmek, örnek olarak zikredilebilir: "Nafakanın illeti kadından faydalanma imkânının bulunmasıdır. Kadın, (kendisinden faydalanılmasına) imkân verdiğinde nafakaya müstehak olur. İmkân vermezse müstehak olamaz. Bâin ta-

81 Eymen, Kıyâsü'l-istidlâl, 608.

82 Eymen, Kıyâsü'l-istidlâl, 609.

83 Eymen, Kıyâsü'l-istidlâl, 609.

84 Şirâzi, el-Lüma', 210; Şirâzi, Şerhu'l-Lüma', 2: 815-816.

lakla boşanan kadından faydalanma söz konusu değildir. Bu sebeple nafakaya müstehak değildir". Bu tür istidlâl hükmün sadece bir illeti olduğunda caizdir, iki illeti varsa caiz değildir. Çünkü faydalanma imkânı bulunmadığında diğer mana (illet) sebebiyle nafakaya müstehak olabilir. Bu mananın/illetin muttarit ve mün'akis⁸⁵ olması gerekmektedir.

Şîrâzî'nin zikrettiği bu istidlâl türünün fıkıh usulü kaynaklarında dört delilden biri olarak yer alan kıyâs ile aynı olduğu görülmektedir. Bu istidlâl türü istidlâlin husûsî tanımına dahil olmasa da Şîrâzî'nin yapmış olduğu tanıma dahildir. Zira o, istidlâli delil talep etmek/araştırmak manasında tanımlamıştır.⁸⁶

1.14.el-İstidlâl bi't-taksîm⁸⁷

Bu istidlâl türü de iki kısma ayrılmaktadır:

Birincisinde hükmün kendisine bağlanabileceği kısımların tamamı zikredilip sonra da tamamı iptal edilmektedir. Böylece hasmın savunduğu görüş de iptal edilmektedir.

Örnek olarak îlâ müddetinin bitiminde talakın gerçekleşmediğine dair şu sözle yapılan istidlâl zikredilebilir:

"Talak ancak sarîh veya kinâyeli lafızla gerçekleşir. İlâ lafzı da ya sarîh ya da kinâyeli olmalıdır. Sarîh değildir; çünkü sarîh olmadığında ittifak vardır. Kinâyeli de değildir; çünkü kinâyede niyet gereklidir. Burada ise niyet söz konusu değildir. İlânın kinâyeli olmamasının bir diğer sebebi kinâyeli lafızla yapılan talak, söylendikten hemen sonra gerçekleşir. Oysaki îlâda talak hemen gerçekleşmez. Netice olarak îlânın sarîh ve kinâyeli olmadığı sabit olunca îlâ ile talakın gerçekleşmediği de sabit olur.

İkincisinde ise hükmün kendisine bağlanabileceği kısımların tamamı zikredilip sonra da bir tanesi dışındakilerin tamamı iptal edilmektedir. Bu durumda iptal edilmeyen hüküm, savunulan hükümdür. Örneğin kazif suçu, şahitliğin kabul edilmemesini gerektirmektedir. Kazif suçunu işlemiş ve de kendisine had cezası uygulanmış olan birisinin şahitliğinin kabul edilmemesi ya kazif suçunu işlemesi sebebiyle ya kendisine had uygulanması sebebiyle

İllete ittîrad vasfının bulunması ve illetin in'ikas şartını taşıması şarttır. İttîrat, illetin 85 bulunduğu yerde, ona binaen hükmün de bulunmasıdır. Bu şartın yanında illet, 'nakz'dan ve 'kesr'den de hâlf olmalıdır. Nakz; illet olarak kabul edilen vasfın bulunup, orada hükmün bulunmaması durumudur. Kesr ise illet vasıtasıyla oluşan hükmün illetin asıl manası olan hikmeti taşınmasıdır. İn'ikas, illetin bulunmaması sebebiyle hükmün bulunmamasıdır. Bkz. Abdurrahman Candan, "İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'lîl)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005), 73.

86 Şîrâzî, Şerhu'l-Lüma', 1: 156.

87 Şîrâzî, el-Lüma', 210; Şîrâzî, Şerhu'l-Lüma', 2: 817-819.

ya da kazif suçunu işleyip had cezası uygulanması sebebiyledir. Had sebebiyle ya da kazif suçunu işleyip had uygulanması sebebiyle olması mümkün değildir; çünkü had, arınma vesilesidir. Zira Hz. Peygamber, “*Hadler, kendilerine uygulananlar için keffârettir*” buyurmuştur. Hz. Peygamber, kendisine gelip “*Beni temizle yâ Rasûlellâh!*” diyen Gâmidıyyeli kadının cezasını da onanmıştır. Şâhitliğin kabul edilmemesinin (günahlardan) arındırıcı olan bir şeye (haddin uygulanmasına) bağlanamayacağı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla şâhitliğin kabul edilmeme sebebi, kazif suçunun işlenmesidir.

Sonuç

İstidlâl, bir kavram olarak hicrî beşinci asırda kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavramın tanımlarında, istidlâlin ne olduğundan ziyade ne olmadığı açıklanmaya çalışılmıştır. Yapılan tanımlar arasında iki niteliğin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri, istidlâlin delil getirme eylemi manasında olması, diğeri ise kitap, sünnet, icmâ ve kıyâs olarak tanımlanan dört delilin dışında kalan husûsî bir delil manasında olmasıdır. Buradaki kıyâstan, illet birlikteliği sebebiyle iki olayı hükümde birleştirme anlamındaki kıyâs kastedilmekte, diğer kıyâs türleri ise istidlâl kavramına dahil olmaktadır. Dolayısıyla husûsî bir delil olarak tanımlanan istidlâl, nasların zâhirinden hüküm çıkarma ile (lafzî istidlâl) lafzın mâna ve mâkulünden illet bağı kurarak hüküm çıkarma dışında kalan yolları kapsamaktadır. Bu anlamda istidlâl, nassın doğrudan ve dolaylı anlatımı dışında kalan alanı doldurmaktadır.

İstidlâl kelimesinin hem tanımında hem de çeşitlerinde ittifak edilememiştir. Bu sebeple istidlâl çeşitlerinin belli bir sayıyla sınırlandırılması isabetli değildir.

Usûlcüler, ortaya çıkan problemlerin çözümünde sadece dört delil ile iktifâ etmemişler, bunların dışında birtakım yöntemlerin referans olduğunu ya da olabileceğini ortaya koymaya çalışmışlardır.

İctihad ile istidlâl arasında yakın bir ilişkinin var olduğu görülmektedir. İctihadın istidlâlden umûmî olduğu söylendiği gibi aksi de söylenmektedir. Kanaatimizce icthad, istidlâlden daha umûmîdir. Çünkü icthad hem nassın manasının anlaşılması hem de nass bulunmadığında nassın lafız ve manasından hareketle, şer’î hükümlerin elde edilme faaliyetini kapsamaktadır. İstidlâlin ise nassın manası üzerinde bir faaliyeti kapsamadığı görülmektedir.

İstidlâlin “*kitap, sünnet, icmâ ve kıyas dışındaki delil*” manasının usûlcüler katında kabul görmediği, daha ziyade bir eylem manasının kabul gördüğü söylenebilir. Kanaatimizce ma’kul olan da budur. Zira müstakil bir ismi bulunan bir delili başka bir isimle isimlendirmek gereksizdir.

Kaynakça

- Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y..
- Alp, Taha. *Mantık: İsağoci Tercümesi Mantık Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.
- Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm*. nşr. Abdürrezzâk Afîfî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402.
- Aslan, Bedri. "Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2011.
- _____. "Şâfiî Usûlcülere Göre İstidlâl". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13 (2015): 120-138.
- Bağdâdî, Abdülmü'min Kamâlüddîn Abdülhak. *Qavâ'idü'l-uşûl ve mekâ'idü'l-fuşûl*. 1. Basım. nşr. Ali Abbâs el-Hakimî. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-kurâ, 1988.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. et-Tayyib. *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Muhammed Hamîdullâh. Dimeşk: el-Ma'hedü'l-ilmiyyü'l-Feransiyyü li'd-dirâsâti'l-'Arabiyye, 1965.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Şahîhu'l-Buhârî*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesir, t.y..
- Cabiri, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı: Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Analizi*. Çeviren: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Candan, Abdurrahman. "İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri (Ta'lıl)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2005.
- Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Füşûl fi'l-uşûl*. nşr. 'Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: et-Türâsü'l-İslâmî, 1994.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fi uşûli'l-fıkh*. 1. Basım. nşr. Abdülazim ed-Dîb. Devha: y.y., 1979.
- Çil, Mustafa. "Hanefi Usulünde Fasid Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2014): 63-78.
- Duman, Soner. "Şâfiî'nin Kıyâs Anlayışı". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'âs. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. nşr. Şuayb Arnaût, Muhammed Kamil Karabelli, Şâdî Muhsin eş-Şeyyâb. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife el-Müsemma Mi'yâru'l-'ilim*. nşr. Süleyman Dünyâ. Mısır: Dâru'l-meârif, 1961.
- Heysem Hilâl. *Mu'cemu muştalâhi'l-uşûl*. Yayına Haz. Muhammed Altuncu. Beyrut: Dâru'l-Cil, 2003.
- Hindî, Safiyyüddîn Muhammed b. Abdürrahîm el-Urmevî. *Nihâyetü'l-vuşûl fi dirâyeti'l-uşûl*. nşr. Salih b. Süleyman el-Yusuf. Sa'd b. Sâlim es-Süveyh. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, t.y..
- İbn Hişâm Kurayse. *el-İstidlâl ve es-eruhü fi'l-hilâfi'l-fıkhî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Muhyiddin Yûsuf b. Abdurrahmân. *el-İzâh li-kavânini'l-iştılâh fi'l-cedel ve'l-münâzara*. nşr. Mahmûd b. Muhammed es-Seyyid ed-Düğaym. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1995.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddin Ebû 'Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekir. *Münthehe'l-vuşûl ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1985.

- İbnü's-Sââtî, Ahmed b. Alî b. Tağlib. *Nihâyetü'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl (Bedî'u'n-nizâm)*. nşr. Sa'd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-kurâ, 1418.
- İsfahânî, Şemsüddin Ebüssena Mahmûd b. Abdurrahmân b. Ahmed. *Beyânü'l-muhtaşar şerh-u Muhtaşari İbni'l-Hâcib*. nşr. Muhammed Muzhir Bekâ. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-kurâ. t.y..
- Karâfî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdris. *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl fi'htisâri'l-Maḥşûl fi'l-uşûl*. nşr. Mektebü'l-Buhûsi ve'd-dirâsât. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Karaman, Hayrettin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul, 2001.
- Kefrâvî, Es'ad Abdülğani es-Seyyid. *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*. Kâhire: Dâru's-selâm, 2002.
- Koca, Ferhat. "İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Merdâvî, Alâüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân. *et-Taḥbîr şerhu't-tahrîr fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Abdurrahman b. Abdullah el-Ceyrîn. Riyad: Mektebetü'r-rüşd. t.y..
- Muhammed Eymen ez-Zühr. "Kıyâsü'l-istidlâl ve es.eruhû fi'l-ḳavâ'idi ve'l-furû'i'l-fıkhıyye". *Mecelletü Câmîati Dimeşk li'l-'ulûmi'l-iktisâdiyye ve'l-kânûniyye* 28. sy 2. (2012): 601-624.
- Refik el-'Acem. *Mevsû'atu muşṭalahâti uşûli'l-fıkh 'inde'l-müslimîn*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1998.
- Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem'u'l-cevâmi' fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmıyye, 2003.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ taḥkîki'l-ḥaḳḳ min 'ilmi'l-uşûl*. Ebû Hafı Sâmi b. el-'Azmi el-Eserî. Riyad: Dâru'l-fazîle, 2000.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm. *Şerhu'l-Lüma'*. nşr. Abdülmecîd et-Türkî. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm. *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Muhyiddîn Dîb Mestû. Yûsuf Ali Büdeyvi. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Miftâhu'l-vuşûl ilâ binâ'i'l-furû'i 'ale'l-uşûl*. (Kitâbü Mes'ârâti'l-ğalaṭ fi'l-edille ile birlikte). nşr. Muhammed Ali Ferkûs. Beyrut: Müessetü'r-reyyân, 1998.
- Tûfî, Necmeddîn. *'Alemü'l-cezel fi 'ilmi'l-cedel*. nşr. Wolfhart Heinrichs. Wiesbaden: Dâru'n-neşr Franz Steiner, 1987.
- Türker, Ömer. "Telâzüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 394. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Üsmendî, Muhammed b. Abdülhamîd. *Bezlü'n-naẓar fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmıyye, 1971.
- Vezâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmıyye. "İstidlâl". *el-Mevsû'atü'l-fıkhıyye*. Kuveyt: y.y., 1983.
- Yılmaz, Osman. "Endülüs Mâlikî Hukuk Geleneğinde Mezhep İçi İstidlâl Yöntemi Olarak Mâ Cerâ Bihi'l-'Amel Kavramı". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Zekiyyüddin Şa'bân. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.